

150 år av svensk alkoholpolitik och -kultur

Lennart Johansson

Staten, supen och systemet. Svensk alkoholpolitik och alkoholkultur 1855–2005. Brutus Östlings bok-förlag Symposion, Växjö, 2008, 489 s.

I början av 1900-talet sågs i Sverige alkoholförsäljningen som ett allmänt hot mot lokalsamfundets samhällsordning. 100 år senare måste Systembolaget öppna en butik på nästan varje ort för att sätta fart på sin ekonomiska verksamhet. Hur har tankesättet på ett så grundläggande sätt kunnat förändras?

Lennart Johansson har tagit sig an en utmanande uppgift när han analyserar förändringar i den rikssvenska alkoholkulturen och -politiken under en 150 år lång tidsperiod. Forskningen vilar starkt på den socialhistoriska forskningstraditionen om mentalitet. När mentaliteter studeras är det också skäl att studera en längre utvecklingsbåge: mentaliteter förändras mycket långsamt. Johansson har synat både alkoholdiskurser och konkret alkoholpolitisk praxis. Just så bör mentalitetshistoria också studeras. I centrum för forskningen står begreppsparen förändring – kontinuitet; nationell retorik – lokal praxis. Alkoholen sedd ur ett vidare kulturhistoriskt perspektiv är en god mätare på det sociala, politiska och kulturella läget i samhället.

Sverige kan ses som en exportör av flera alkoholpolitiska innovationer. Liknande förändringar i mentalitet och i den alkoholpolitiska utvecklingens huvuddrag har skett också på annat håll: som jämförelsematerial lyfts Finland och Norge fram. Också Island kunde tilläggas till listan tycker jag.

De rikssvenska innovationerna inom en kontrollerande alkoholpolitik är bekanta också utanför Norden. T.ex. diskuterades på 1930-talet i USA Bratts kontrollsystem som ett alternativ till förbudslagen och Sverige ansågs vara alkoholkontrollens modelland (Kyvig 2000). Å andra sidan tycker jag att det är skäl att understryka att Sverige också har följt med sina grannländers alkoholpolitik och dragit nytta av deras erfarenheter t.ex. när det gäller förbudslagen.

Johanssons bok läste jag parallellt med opus om alkoholpolitiken i Finland. Därmed blev berättelsen särskilt intressant. Johansson framför flera skarpsynta observationer, som passar direkt in också på de finländska förhållandena och utan tvekan också i de norska och isländska. Det framgick också att endel alkoholpolitiska lösningar som i den finländska historieskrivningen i regel framförs som inhemska de facto verkar att vara kopierade från Sverige. Som exempel kan nämnas Systembolagets 'operation vin' 1957, vars syfte var att få befolkningen att köpa vin och öl i stället för starksprit. Martti Häikiö beskyller i sin bok *Alkos historia* (2007) främst ALKO:s senare direktör, samhällsvetare Pekka Kuusi för den vinkampanj som körde igång i Finland år 1959.

Den svenska alkoholhistorien indelas i boken i fyra epoker: "Bologsvälde och brännvinspengar 1855–1910"; "Nykterhetstankens skenbara seger 1910–1922"; "Motbok och Systembolaget 1922–1955" och "Folkhemmets alkoholpolitik i stöpsleven 1955–2005".

Den långa, strängt begränsande alkoholpolitiska tidsperioden, som började i.o.m. år 1855s förbud mot hembränt, tog slut när motboken slopades år 1955. De första spritdrycksföretagen grundades och kommunerna balanserade mellan nykterhetsrörelsen krav och de ekonomiska intressen de hade av företagens (skatte)pengar. Med hjälp av alkoholpolitiken sökte man svar på "den samhällspolitiska frågan". Landsbygden tor-kades effektivt upp och drickande på offentlig/allmän plats stigmatiserades.

Nykterhetsrörelsen aktivaste period inföll

åren 1910–1922. Nykterhetsrörelsen krävde rätt till kommunalt alkoholförbud, vilket kombinerades med kraven på en allmän och jämlik rösträtt i kommunalvalen. De ekonomiska incentiven togs från spritdrycksförsäljningen, vilket innebar att kommunernas och städernas (ekonomiska) beroende av serveringsföretagens vinst och den privata sektorns målsättning att göra vinst försvann. Betydelsefulla förändringar utgjordes av Ivan Bratts tankegångar, grundandet av Stockholmssystemet och motboken, som reglerade mängden och kvaliteten på både den alkohol som kunde köpas liksom på de potentiella kunderna. Centrala aktörer utgjordes av nykterhetsnämnderna och kontrollstyrelsen som utgjorde ett nätverk av social kontroll. Bratts system vann över förbudslagen då nej-rösterna i folkomröstningen om förbudslagen segrade år 1922.

Ännu år 1922 hade de lokala systembolagen möjlighet att i viss mån föra en självständig politik. De utvecklade olika system, vilkas syfte i regel var en strängare begränsning av tillgången på alkohol. Sakta med säkert försvann dock möjligheterna till en självständig alkoholpolitik på kommunal nivå. Att ombesörja alkoholfrågan blev folkhemets gemensamma "ingenjörskonst".

Motbokssystemet slopades år 1955 och alkoholpolitiken liberaliserades snabbt. Tillgången till alkohol underlättades: antalet systembolag ökade markant, systembolaget började sälja starköl år 1955 och matvaruaffärerna mellanöl år 1965. Utvecklingen var ändå inte entydigt liberal; i slutet av 1970-talet och början av 1980-talet stramades politiken åt genom att mellanölet slopades, systembolagen började hålla stängt på lördagar och alkoholreklam förbjöds. Totalkonsumtionsmodellen slog väl igenom i Sverige och den blev för beslutsfattarna rättesnöret i alkoholfrågor. De geografiska skillnaderna i alkoholförbrukningen jämnades ut. I.o.m. medlemskapet i EU fortsatte liberaliseringen. Det tidigare föregångslandet när det gäller alkoholpolitiska innovationer får nu nöja sig med att inta en försvarsposition.

Bokens bärande tema kan komprimeras

till Johanssons uppfattning om att historien inte "inträffar" endast på nationell nivå utan sker också på andra håll både i lokala och geografiska sammanhang. Praxis på lokalnivå kan också vara skapande och styrande, och utgör inte enbart en mottagande part av nationella beslut och lagar. När lagar stiftas stiger dialogen mellan lokalsamfundet och staten fram som en väsentlig del av den rikssvenska politiska kulturen som strävar till samförstånd och konsensus.

Johansson behandlar grundligt, ur flera synvinklar och med hjälp av olika förklarande faktorer den samvävda rikssvenska alkoholkulturen och -politiken. Exempelen från ibland mycket fantasifulla sätt att förverkliga alkoholkontrollen samt inläggen från den politiska diskussionen, är målande och hjälper läsaren att förstå det rikssvenska systemet.

Det märks att boken har skrivits av en yrkeskunnig historieforskare. Johansson tar väl i beaktande den under olika historiska epoker rådande samhällssituationen, politiken och kulturen. Också små detaljer kan ha stor betydelse när det förflutna studeras och tolkas.

Det ökade antalet omhändertaganden av fyllerister under slutet av 1800-talet var t.ex. enligt Johansson inte ett tecken på att alkoholen skulle ha utgjort ett allt större problem i samhället. Vid samma tider utökades både antalet poliser och gatupatrulleringarna. Polis kåren hade också blivit mer professionell och fjärrat sig från arbetarklassen. Därmed var poliserna mer benägna att striktare kontrollera arbetarklassen. Man kan alltså inte dra slutsatsen att nykterhetsrörelsens stora popularitet i början av 1900-talet skulle ha varit ett svar på en ökande alkoholkonsumtion och/eller fler alkoholskador. Däremot har populariteten ett samband med industrialiseringen, den västerländska kapitalismens födelse och genom den också en förändrad attityd till alkoholkonsumtion och organiseringen av arbete i tid och rum. Liknande slutsatser som dessa har i Finland dragits av bl.a. Irma Sulkunen (1986) och Matti Peltonen (1997).

Ett annat exempel på att Johansson lyckats fånga den aktuella "tidsandan" väl är tolkningen av kvinnorna som förtryckta i samband med motbokssystemet (jfr Knoblock 1995). Enligt Johansson kan kvinnorna i motbokens begränsande system inte ses som "förlorare" och potentiella alkoholkonsumenter. Enligt den förhärskande tidsandan ansåg både män och kvinnor att kvinnorna var upprätthållare av den sociala kontrollen i hemmet och familjen. Majoriteten av de rikssvenska kvinnorna motsatte sig i enkäten som utfördes år 1951 rätten till lika köp av alkohol för kvinnor och män. Också i Finland var det framför allt kvinnorna som krävde skärpt alkoholkontroll. För kvinnorna var behovet att få männen nyktra länge centralt, inte rätten att själva få tillgång till alkoholdrycker (Kaartinen 2006).

I den annars så väl genomförda undersökningen finns på flera punkter överlappningar och upprepningar, som man kunde ha gallrat bort. Å andra sidan möjliggör dessa att boken kan läsas också som ett uppslagsverk, direkt genom att slå upp ett valbart underkapitel. En liten brist utgör de ställvis snåla källhänvisningarna. Jag fann det störande att källorna till texten om folkomröstningen om förbudslagen måste sökas fram från Johanssons år 1995 publicerade bok 'Systemet lagom', från vilken textdelar lånats nästan direkt.

Tyvär är några av bokens gråa stapelfigurer nästan oläsliga eller åtminstone kräver de att man fördjupar sig i dem, för att de skall kunna tydas. Staplarna är nålstunna och i samma figur kan det finnas fler än 100 av dem. Figuren över antalet dömda personer som olovligt sålt vin och öl åren 1875–1910 (s. 105) skulle väl ha kunnat presenteras med t.ex. 10 års intervaller, istället för som nu med fem års intervaller. Det hade gjort figuren lättare att läsa. Vid presentationen av olika läns statistik hade det varit skäl att relatera till deras befolkningensmängd. Detta görs, lyckligtvis, i själva texten, som de facto ofta ger en mycket bättre bild av läget än själva figurerna.

Vilka är då det stora linjerna i den 150 år långa alkoholhistorien? Vad förändrades, vad bestod? Enligt Lennart Johansson har alkoholfrågan varit den viktigaste socialpolitiska frågan i Sverige under de senaste 150 åren. Alkoholpolitiken utgör ett fält där de sociala utopierna får rumstera fritt. Förändringarna i alkoholpolitiken och -kulturen måste relateras till den allmänna samhällspolitiska utvecklingen. Under 150 år har de väsentliga samhällsförändringarna utgjorts av industrialiseringen, urbaniseringen, den ökade välfärden, sekulariseringen och den ökade jämlikheten.

Från och med 1950-talet började det rikssvenska folkhemmet eller välfärdssamhället bygga på självständigt tänkande och ansvarstagande medborgare. Bilden av medborgarskapet förändrades: rikssvensken blev skötsam, lojal och höll sig inom de rimliga gränserna. Därför behövdes inte längre kontrollpolitik riktad mot enskilda individer från arbetarklassen. På 1930-talet förskjöts så småningom kontrollusten från arbetarklassen till ungdomarna. Den allmänna välfärdspolitiken lade grunden för en allmän alkoholpolitik.

De geografiska skillnaderna i alkoholkulturen, och delvis också i politiken, var länge avsevärda. Grovt sagt var Skåne, Stockholm och städerna i regel våta medan landsbygden, och i synnerhet Jönköpings län och Norrland var torra. Nuförtiden har de geografiska skillnaderna nästan försvunnit, med undantag för Jönköpings län som fortfarande pga. sin frikyrkliga världsåskådning segt bygger på nykterhetsandan. Skillnader mellan de våta städerna och den torrare landsbygden existerar fortfarande.

Enligt Johansson har rikssvenskarna under de senaste årtiondena närmast sig de europeiska dryckesvanorna; från starksprit till vin och öl. Det "rikssvenska" – själv skulle jag hellre säga det nordliga; i det rikssvenska drickandet finns inte något som jag upplever vara särskilt svenskt – fyllesupandet, som sker främst under veckosluten, förekommer fortfarande. Kvinnornas konsumtion har klart ökat kraftigare än männens.

En av de mest i ögonenfallande förändringarna är förhållningssättet till offentligt drickande. Det har blivit en central del av kulturen, när det tidigare ansågs vara oönskat och stämplande. En del äldre uppfattningar lever dock seglivat kvar: En ensam kvinna i baren ses fortfarande som sexuellt frisinnad/lättfotad.

En av bokens höjdpunkter finns i det fjärde kapitlet där Johansson reflekterar över varför Sverige, Norge och Finland hade en begränsande alkoholpolitik från 1920-till 1990-talet. Här synliggör Johansson de stora linjerna och lyfter diskussionen från alkoholpolitiken till större helheter som den ingår i. Fallet Sverige får utgöra exempel.

Enligt Johansson kan den engelskspråkiga nykterhetskulturen, liksom den som finns i de norra nordiska länderna, förklaras av protestantism, spritkultur och ett statlig implementationsverktyg. Däremot förklarar de inte i tillräckligt hög grad att nykterhetssystemet togs i bruk och upprätthölls. Den rikssvenska nykterhetskulturen har inte ett tidsmässig eller geografiskt samband med den allmänna eller ökande alkoholkonsumtionen, utan begränsningarna togs i bruk trots att alkoholkonsumtionen i Sverige var bland de lägsta i Europa. Däremot var den politiska kulturen, där staten hade en central roll i beslutsfattandet, viktig. Korporativismen och konsensustänkandet spelade en avgörande roll. Också det att kvinnorna deltog i politiken var av betydelse: de formade åsikterna och fungerade som övervakare. Centrala delar i den politiska processen utgjordes av ökad vetenskaplighet, medikalisering och synen på människan som en ekonomisk resurs för staten. Viktigt var också att förvaltningen använde sig av forskning och statistik som hjälpmedel.

Eftersom alkoholproduktionen spelade en förhållandevis liten ekonomisk roll innebar begränsningarna inte att näringslivet försvårades oskäligt. I Sverige dominerade också i långa tider landsbygdens kultur och livsstil, de (alkohol)liberala stadsmiljöerna utvecklades senare.

Enligt Johansson saknades en kultur av vardagsdrickande i Sverige, varför alkoholen aldrig blev ett särskilt centralt samhälleligt symbolspråk eller bärare av dess kultursystem, utan istället associerades till överskridande av gränser och hedonism. Det här utgjorde en god grogrund för nykterhetsrörelsens tankar. Satu Apo (2001) har i Finland i sin forskning brutit ned myten om avsaknaden av en vardaglig dryckeskultur hos bondebefolkningen. Därför ställer jag mig något skeptiskt till den här förklaringen.

Vad lär historien oss då? Några finländska forskare som studerat alkoholens historia (Satu Apo, Matti Peltonen, Merja Sillanpää) har låtit förstå att den strikta och begränsade politiken har upprätthållit en dryckesstil som är inriktad på berusning. Om svagare dryckesalternativ friare hade stått till buds hade kanske dryckessättet blivit mer "europeiskt". Johansson fördömer på samma sätt den rikssvenska kontrollpolitiken. T.ex. anser han att rikssvenskarna kanske skulle ha övergett starkspriten till förmån för svagare drycker om år 1967:s försök med försäljning av starköl i matvaruaffärerna hade tillåtits fortsätta och utökats till fri försäljning istället för att också mellanölet drogs bort från butikshyllorna.

Här är det kanske på sin plats att påminna om grannlandets erfarenheter. I Finland har man kunnat köpa under 4,7 volymprocentig mellanöl i matvaruaffärerna i 40 år. Det har nog lett till att dryckeskulturen blivit svagare, men dessa "europeiska" dryckesvanor har "lagts till" de berusningsinriktade vecko-slutssupandet, inte ersatt det (Metso et al. 2002). Å andra sidan medger Johansson att den rikssvenska dryckesstilen har utvecklats på samma sätt.

Johansson tror att den rikssvenska alkoholpolitiken och -kulturen sannolikt blir allt mer europeisk. Det må vara så eller inte, mentaliteten formas ytterst långsamt. Vi är ense om att några enkla lösningar inte står att finna för att få bort den berusningsinriktade dryckeskulturen: människan och den sociala växelverkan är för komplicerade. Det vore bra om också de som fattar beslut i

alkoholfrågor hade ett historiskt perspektiv. Johanssons omfattande verk, som syftar till ett sammanfattande grepp, tycker jag är både viktigt och inspirerande.

Översättning: Matilda Wrede-Jäntti

Aija Kaartinen, Pol. mag.

Forskare vid Stiftelsen för Alkoholforskning

PB 30, 00271 Helsingfors, Finland

E-post: Aija.Kaartinen@helsinki.fi

REFERENSER

Apo, S. (2001): Viinan voima. Näkökulmia suomalaisten kansanomaiseen alkoholiajatteluun ja -kulttuuriin. (Alkoholens kraft. Synpunkter på finländarnas folkliga funderingar kring alkohol och alkoholkultur). Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura

Häikiö, M. (2007): Alkon historia. Valtion alkoholiliike kieltolain kumoamisesta Euroopan unionin kilpailupolitiikkaan 1932–2006. (Alkos historia. Den statliga alkoholbutiken från avskaffande av förbudslagen till EU:s tävlingspolitik 1932–2006). Otava

Johansson, L. (1995): Systemet lagom. Rusdrycker, intresseorganisationer och politisk kultur under förbudsdebattens tidevarv. *Bibliotheca historica lundensis* 86. Lund University Press

Kaartinen, A. (2006): Kun naiset kieltolaisia kumosivat – kevään 1931 naisten adressi ja sen synnyttämä keskustelu sanomalehdistössä. (När kvinnorna stälpte förbudslagen – kvinnornas adress våren 1931 och diskussionen om adressens födelse i tidningspressen). I: Kilpiö, K. & Kuusi, H. & Peltonen, M. (red.): *Alkoholens århundrade. Värdpunkter i de finska alkoholförhållandena under 1900-talet.* Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura

Knoblock, I. (1995): *Systemets långa arm. En studie av kvinnor, alkohol och kontroll i Sverige 1919–55.* Stockholm : Carlsson Bokförlag

Kyvig, D. E. (2000): *Repealing National Prohibition.* Second edition. Kent State University Press, USA

Metso, L. & Mustonen, H. & Mäkelä, P. & Tuovinen, E.L. (2002): *Suomalaisten juomatavat vuonna 2000. (Finländarnas dryckesmonster/sätt år 2000).* Stakes aiheita 3

Peltonen, M. (1997): *Kerta kiellon päälle. Suomalainen kieltolakimentaliteetti. Vuoden 1733*

juopumusasetuksesta kieltolain kumoamiseen 1932. ("Otetaan vielä yhdet vaikka pitäis lähteä" xx . Den finländska förbudslagsmentaliteten. Från fylleförordning år 1733 till avskaffande av förbudslagen 1932). Helsinki: Hanki ja Jää Tammi

Sillanpää, M. (2002): *Säännöstelty huvi. Suomalainen ravintola 1900-luvulla. (Ransonerat nöje. Den finländska restaurangen på 1900-talet).* *Bibliotheca Historica* 72. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura

Sulkunen, I. (1986): *Raittius kansalaisuskontona. Raittiusliike ja järjestäytyminen 1870-luvulta suurlakon jälkeisiin vuosiin. (Nykterhet som medborgarreligion. Nykterhetsrörelsen och organiseringen från 1870-talet till åren efter storstrejken).* *Historiallisia tutkimuksia* 134. Helsinki: Suomen Historiallinen seura. [På engelska: Sulkunen, I. (1990): *History of the Finnish Temperance Movement. Temperance as a Civic Religion.* NY: Edwin Mellen Press].